

על דבר תשובת מהר"ם מלובלין סימן קל"ח

— מ א ת —

יצחק לוין

1

בתולדות מהר"ם מלובלין עסקו עד כה חכמים אחדים. הרב ר' יוסף לוינשטיין מסרוצק פרסם ב"הגרן", ספר ראשון, מאמר "תולדות מהר"ם מלובלין"¹ וד"ר שמואל אבא הורודצקי הוסיף למאמר זה מאמר משלו "המהר"ם והלך נפשו"². אח"כ הכניס הורודצקי לספרו "לקורות הרבנות"³ ביוגרפיה קצרה של מהר"ם מלובלין וחזר על הדברים בספרו "שלש מאות שנה של יהדות פולין"⁴. בן ציון כ"ץ בספרו "רבנות, חסידות, השכלה" הקדיש פרק למהר"ם מלובלין⁵. ד"ר יהודה רוזנטאל פרסם ב"סיני", שנה ט"ו, מאמר "לקורות היהודים בפולין לאור שו"ת המהר"ם"⁶. שבו דן גם באישיותו של מהר"ם. כותב הטורים האלה פרסם ספר בפולנית על ה"גט מוינא", שאליו נכנסו גם כמה חקירות על חייו של מהר"ם⁷. בספריהם של יחיאל מתתיהו צונץ על קראקא⁸, שלמה ברוך ניסנבוים על לובלין⁹ ושלמה בובר על לבוב¹⁰ נמצאים פרקים על מהר"ם.

למרות העובדה שמהר"ם שמש נושא לחקירות אלה, נשארו הרבה פרטים מקורות חיו מכוסים בערפל. המקור הראשון לכל החקירות, שאלות ותשובות של מהר"ם שנדפסו בפעם הראשונה בויניציאה בשנת ש"ח ע"י בנו הרב ר' גדלי' אבד"ק לובמלא, טעון עוד עיבוד רב. זמן קצר אחרי

(1) ברדיטשוב תרנ"ח, עמוד 39-54.

(2) שם, עמוד 55-61.

(3) וארשה תרע"א, עמוד 175-182.

(4) תל-אביב תש"ו, עמוד 68-72.

(5) תל-אביב תשט"ו, עמוד 65-69.

(6) ירושלים תשי"ב, עמוד שיא-שלח.

(7) לבוב 1931.

(8) עיר הצדק, לבוב 1874, עמוד 28-42.

(9) לקורות היהודים בלובלין, לובלין תר"ס, עמוד 31-34.

(10) אנשי שם, קראקא תרנ"ה, עמוד 132-133.

הדפסת הספר פסק הרב ר' יהודה אריה ממודינא מויניציאה שיש להוציא דף אחד (הוא דף י"ד) מהספר וגזר "שכל מי שהיה בידו מהספרים הנ"ל שיביא אותו דף י"ד ויחליפנו וימיר אותו רע בטוב", כי הדף המקורי צריך להיות "למאכולת אש"¹¹). הגאון בעל "שני לוחות הברית", לפי ידיעה אחת, החרים על כל מי שיש בידו ספר שו"ת מהר"ם מלובלין שיש להסיר את התשובה סימן פ"ח¹²). כמו שאישיותו של מהר"ם במשך חייו היתה מעוררת סער, שהגיע לשיאו בשנת שע"ג כאשר הוא הורד מכסא רבנותו בלבוב, כך הרבה מפסקיו גרמו תוצאות מסוערות.

שלש תשובות של מהר"ם נדונו לגניזה ע"י הצנזורה הרוסית. כאשר נבדוק את קובץ תשובותיו נראה שחסרות במהדורת סדילקוב משנת תקצ"ד (1834) התשובות ס"א, ק"כ וקל"ח שנמצאות במהדורות הקודמות (ויניציאה שע"ח ומיץ תקכ"ט) במהדורת וארשה משנת תרמ"א חסרה רק התשובה סי' קל"ח. סיבת הגזירה על תשובה קל"ח היתה העובדה שמהר"ם מדבר בה על ענין מאד עדין: אם יש כח לבית-דין בזמן הזה לדון דיני נפשות. מובן שהצנזור הרוסי לא היה שבע רצון מפסקו של מהר"ם שצייד בזכותו של בית-הדין ולכן הוצאה התשובה. אחרי סימן קל"ז בא סימן קל"ט.

ודוקא התשובה הזאת חשובה היא ביותר לא רק לרגלי הנושא שלה אלא בגלל היותה קשורה בחייו הפרטיים של מהר"ם. בהתחלת התשובה כותב מהר"ם: "והנה הגם שאני כעת בלתי מיושב ואין כלי תשמישי בידי כי הם עדין בק"ק לובלין אשיב בקצרה". מקובל היה עד כה שמהר"ם עזב את לובלין עיר מולדתו בשנת שמ"ז בערך, שאז נתקבל לרב בקראקא למלא מקום חותנו הגאון ר' יצחק הכהן שפירא. מהר"ם לא היה עוד בן שלשים שנה כשנתמנה לרב בקראקא¹³), ואפשר היה לשפוט שהתשובה סימן קל"ח נכתבה באותה התקופה כשעבר מלובלין לקראקא*¹⁴). אבל לא כן הוא באמת.

1234567 תנ"ך

11) הפסק נדפס ראשונה ב"עלים" של ד. פרנקל, חוברת ד', וינא תרצ"ה, עמ' 114. הוא נכלל בשו"ת "זקני יהודה", ירושלים תשט"ז, סי' כ"ח.

12) הדבר גמסר ע"י ר' יוסף שטאטהאגן בספר "דברי זכרון", אמשטרדם תס"ה (מובא ע"י צונץ, עיר הצדק, עמ' 35).

13) כפי שכותב בנו הרב ר' גדלי' בהקדמתו לשו"ת מנהיר עיני חכמים: "ויהי בשבתו על כסא מלכותו הנאדרה, כסאו כשמש היה נגדו כצאת השמש בגבורה, לא היה בן שלשי' במלכו בקהלא קדישי' עיר ואם בישראל המעטירה, קראקא הבירה...".

13 א) צונץ (עיר הצדק, עמ' 41) כותב ש"לפי הנודע ברור נעלה על כל ספק, לא נסע מלובלין מקומו האחרון אל עיר אחרת להנהיג שם עדת ישראל בדת אל, ופרט השנה לא נזכרה בתשובה ההיא (כלומר: סימן קל"ח), אשר לכן אחשוב שאולי היה זה בימים הראשונים בטרם נהיה לאב"ד בקראקא". — אמנם נתברר לנו עכשיו שכל מה שכתב צונץ כאן הוא בלתי נכון.

התשובה סימן קל"ח נכתבה כשנה לפני פטירתו של מהר"ם, כאשר נוכיח כעת עפ"י עדותו של מהר"ם עצמו.

מתי נפטר מהר"ם ואיפה היה בתקופת האחרונה לימי חייו — זאת היא בעיה שלא נפתרה עדיין. נוסח המצבה של מהר"ם נמסר ע"י הרב לוינשטיין על סמך איזו רשימה בלובלין וכפי הנוסח הזה פטירת מהר"ם היתה ביום ד' י' אייר ש"ע¹⁴). אך המצבה עצמה לא נמצאת בבית הקברות שבלובלין. העובדה הזאת שחסרה המצבה של מהר"ם ונוסח המצבה נשאר — מעוררת, כמובן, תמיהון.

ייתכן שנוסח המצבה שנתפרסם ע"י לוינשטיין הועתק ממקום אחר ולא מלובלין, כי אם בתשובה סימן קל"ח כתב מהר"ם ש"כלי תשמישו הם עדין בלובלין" — והתשובה הזאת נכתבה כשנה לפני מותו — יוצא ברור שעזב את לובלין בפעם שניה. אני משער איפוא שמהר"ם לא היה כלל קבור בלובלין. נוסח המצבה שלו אינו מזכיר את העיר לובלין. נאמר בו רק "מורנו ורבינו הגאון רבן של כל בני הגולה מוהר"ר מאיר זצלה"ה ב"ר גדליה האב"ד ור"מ דקהלתינו". הביטוי הזה: "קהלתינו" אולי היה מכון לקהלה אחרת ולא ללובלין. אני מקשר את זה עם מה שנאמר בשו"ת "איתן האזרחי" להגאון ר' אברהם הכהן ראפפורט (אוסטרהא תקנ"ה): "וידבר ה' אל משה בהר סיני לאמר, בהמשך הפסוקים דרשתי בהספד הגאון כמו' מאיר ז"ל אב"ד ור"מ דק' לבוב וק' לובלין וק' לאדמיר וק' אוסטרהא"¹⁵). ממלים אלה יוצא ברור שמהר"ם היה אחרי רבנותו בלבוב ובלובלין, עוד אב"ד בלאדמיר ובאוסטרהא.

אמנם ביבר ב"מזכרת לגדולי אוסטרהא" (עמ' 37) חושב, בהתאם לדעתו של בובר ב"אנשי שם" (סימן שמ"ה), שר' אברהם הכהן ראפפורט התכוון לא למהר"ם אלא לר' מאיר בן יוסף, שנפטר בלבוב בשנת שצ"ח. קשה להסכים לדעה זו, כי ר' מאיר בר' יוסף נפטר ביום ב' דראש-השנה שצ"ח וההספד שנערך ע"י ר' אברהם הכהן ראפפורט הי' בפרשת בהר סיני. אם ההספד היה על ר' מאיר ב"ר יוסף ולא על מהר"ם — מדוע חכה ר' אברהם ראפפורט כשמונה חדשים עם ההספד *¹⁶).

(14) כנראה שצריך להיות: ט"ז אייר, ולא, כמו שלוינשטיין כותב, י' אייר, כי בנוסח כתוב כך: "ביום רביעי נטלו המאורות... וי לנו בחודש זיו הורם העטרה מכל המורים". המלה "וי" יחד עם חודש זיו (אייר) מסמנת את היום ו"יום רביעי" הוא היום לשבוע. כל הנוסח הוא מוקשה. הפרט "משיח ה' אבי" (שע"ו) בלתי מובן. מה שמוזכר שם "ראש לועד הנבחרים" מרמז, כנראה, שהיה מראשי ועד ארבע ארצות.

(15) שו"ת איתן האזרחי, אוסטרהא תקנ"ו, דף נב.
15 א) תשובות מהר"ם מלובלין סי' כ"ה וסי' ק"א ערוכות "להאלוף המרום ר"ג

2

אני מצאתי כעת התשובה סימן קל"ח שבשו"ת מהר"ם מלובלין בכתב-יד ויש לי הרושם שזוהי התשובה המקורית ששלח מהר"ם להשואל. כמדומני שהחתימה היא בכתב-ידו של מהר"ם. אחרי החתימה הוסיף מהר"ם התאריך (שאינו נמצא בשו"ת מהר"ם הנדפסות שבויניציאה ובמיץ): "ליל ד' פ' ואתה תצוה שעה".

התשובה נמצאת בספרית בודליאן באוקספורד, קובץ אופנהיימר מספר

327¹¹³⁴⁵⁶⁷

המופת החותך, שזוהי התשובה המקורית, הוא: בשולי הנייר, שעליו כתובה התשובה, נמצאו הערות, שאחדות מהן חתומות: "שמואל". חתימה זו שייכת להשואל, שכנראה קיבל את תשובת מהר"ם ורשם את הערותיו עליה.

מי הוא האיש הזה?

התשובה סימן קל"ח מתחילה במלים אלה: "אילנא רברבא ושפירא אהו' ר"ג ור"מ האלוף המופלא מהר"ר שמואל יצ"ו ולכל המסתופפים בצל מעלתו שלום". אין שום ספק שהאיש הזה הוא הגאון ר' שמואל בן הגאון ר' פייבוש מקראקא זצ"ל.

מהר"ם מלובלין עמד בקשר ידידותי עם שניהם: עם הגאון ר' פייבוש ועם בנו הגאון ר' שמואל. ר' פייבוש, או כפי שנקרא: ר' משולם פייבוש בר' ישראל שמואל, היה אב"ד בבריסק טרם שבא לקראקא. הוא נפטר ביום ב' דחזה"מ סוכות שע"ח¹⁶). שנה לפני פטירתו, בשנת שע"ה, הדפיס בקראקא את שו"ת מהר"ם מינץ. בשנת ש"ן הוציא תקנות חשובות "להנצל מאיסור מלאכת שבת"¹⁷). בפנקס קראקא נמצא רשום שבשנת שס"ה חל ר"ח אב בשבת ונתעוררה השאלה איזו הפטורה צריכים לומר (או הפטורת "שמעו" מג' דפורענותא או הפטורת "השמים כסאי" של שבת ר"ח) ועפ"י פסקו של ה"ר"מ ואב"ד מה"ו פייבוש יצ"ו הפטירו הפטורת שמעו כסדר דש"ח בכל בתי כנסיות¹⁸). תשובותיו של הגאון ר' פייבוש, שהיה רבו של המאון ר'

ור"מ מהר"ר מאיר סג"ל. בובר (אנשי שם, עמ' 133) חושב שהוא הרב ר' מאיר בר' יוסף. אבל במצבתו של ר' מאיר בר' יוסף לא נאמר שהוא הי' לוי.

(16) צינץ, עיר הצדק, עמ' 51; פרידברג, לוחות זכרון, עמ' 11.

(17) התקנות נתפרסמו ע"י זנה ב"חורב", כרך ב', ואח"כ בפנקס ועד ארבע ארצות של ישראל היילפרין, ירושלים תש"ה, עמ' 483 ואילך.

(18) צינץ, עיר הצדק, עמ' 49.

יואל סירקש בעל ב"ח, נדפסו בשו"ת ב"ח החדשות סי' ל"ד ופ"ח וגם בשו"ת גאונים בתראי סי' מ"ד. התשובה סי' פ"א בשו"ת מהר"ם מלובלין ערוכה להגאון ר' פייבוש והיא כתובה בידידות וכבוד¹⁹).

הגאון ר' שמואל, בנו של ר' פייבוש, היה אב"ד בפשמישל ונחשב בין הרבנים הכי חשובים של הדור ההוא. בהסכמה משנת שפ"ג שנחתמה בלובלין, כנראה בישיבת ועד ארבע ארצות, הוא חתם שלישי, אחרי הגאון מהרש"א והגאון בעל ב"ח²⁰). הוא היה צעיר ממהר"ם. כי בתשובה אחרת הערוכה אליו כותב מהר"ם: "פרי יפה תואר קרא ה' לשמך אהובי ר"ג ור"מ אבר"ך פלפלא חריפתא כמהר"ר שמואל יצ"ו ולכל המסתופפים בצלך שלום" (סי' ק"ב). המלה "אבר"ך מסמנת: "אב בחכמה ורך בשנים", כפי המדרש (בראשית רבה פרשה צ').

1224567

הכת"י שבהערות הנכתבות בשולי תשובת מהר"ם הוא של הגאון ר' שמואל. בקובץ אופנהיימר מספר 327 נמצאות עוד כמה תשובות של הגאון ר' שמואל והכתב הוא אותו של ההערות האלה. גם החתימה היא בדיוק חתימתו של ר' שמואל.

בתשובה שנמצאת לפנינו יש עוד הוספות בכתב־ידו של הגאון מהר"ם. כנראה שכאשר קרא את ההעתיקה שנעשתה ע"י סופרו או תלמידו הוסיף דבר מה טרם ששלח את התשובה. ביותר מאלף מה שקרה בשורה הששית של הכת"י. שם כתוב: "והנה הגם שאני כעת בלתי מיושב ואין כלי תשמישי

(19) מהר"ם חותם "איש בריתו דמכ"ת". בראש התשובה הוא מתנצל שהוא "אחוז בחבלי הטרודות בעסקי וטורח צרכי הצבור יצ"ו כי רב הוא המוטלים עלי... מ"מ לרוב הפצרת כ"ת לא אוכל להשיב ריקם פני כ"ת...". כל זה מראה על יחס ידידותי ביותר. על המאורע ששימש כיסוד לשאלתו של הגאון ר' פייבוש מצאתי בקובץ אופנהיימר 327 גם תשובה מעניינת של הגאון ר' מנוח הענדל בר' שמרי, בעל "מנוח הלבבות". על אותו הענין השיב גם הגאון ר' בנימין אהרן סלינק בשו"ת משאת בנימין סי' נ"א, ואין ספק שגם התשובה הזאת היתה ערוכה להג"ר פייבוש. תשובת הגאון בעל "מנוח הלבבות" היא ערוכה בפירוש להג"ר פייבוש וחתימה בכתב ידו: "נאם הגבר הקטן מנוח המכונה הענדל בר שמריה זלה"ה חות' ביום ג' פ' שופטים השס"ג לברי' פה ק"ק ניקלשפורג". לא היה ידוע לנו עד כה שהגאון ר' מנוח הענדל הי' בניקלשבורג, אבל התשובה שמצאתי בכת"י בקובץ הנ"ל בספרית בודליאן — שהיא המכתב המקורי שנשלח להג"ר פייבוש — איננה משאירה כל ספק בנוגע לזה. בתשובה נמצאת גם הכתובת שכתב הג"ר מנוח הענדל בכתב ידו אחרי שחתם וקפל המכתב, ואלה דבריו: "לק"ק קראקא — אל הרב המופלא, יעלה מעלה מעלה בשם ותהלה, אהו' ר"מ ואב ב"ד דק"ק הגו' מהר"ר וייבש ש"נ ולוא"ל בחד"ג מ"ה. (הר"ת: ש"נ — שיחיה צח; ולוא"ל — ולור אסור לפתוח; בחד"ג מ"ה — בחרם דרבנו גרשם מאור הגולה).

(20) היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, עמ' 40.

בידי כי הם עדיין בלובלין". מעל המלים "כי הם" הוסיף מהר"ם מלה אחת בין השורות: "ספריי". באופן זה הוא רצה להדגיש שהתכוון ל"ספרים" בכתבו "כלי תשמישי". המלה "ספריי" חסרה, כמובן, בשו"ת מהר"ם סי' קל"ח דפוס ויניציאה ודפוס מיץ, כי היא הוספה מיוחדת על התשובה שנשלחה לר' שמואל. בכת"י שממנו נדפסו שו"ת מהר"ם לא הי' רק "כלי תשמישי". זאת הוכחה נוספת שמה שנמצא לפנינו בקובץ אופנהיימר מספר 327 היא התשובה המקורית שנתקבלה ע"י הגאון ר' שמואל בהגאון ר' פייבוש.

והנה התשובה של מהר"ם במלואה, עם ההערות של הגאון ר' שמואל:

אוצר החכמה

3

אילנא רברבא ושפירא אהו' ד"ג ור"מ ואב ב"ד האלוף המופלא מהר"ר שמואל יצ"ו ולכל המסתופפים בצל מעלתו שלום.

הגיע לידי הפסק דין אשר חרצת ע"ד המעשה המכוער והזר עון הרציחה שעשה א' מפריצי בני עמנו כנוזר בהעדיות אשר שלח כ"ת לידי הגם שעד השני הוא עד מפי עד מסתמ' המעשה הרע הוא ידוע ומפורסם והפושע הרוצח הוא במאסר ובמשמר ביד הפקיד כי לא פורש מה יעשה לו ובקש מכ"ת ממני לחוות דעתי להלכה למעשה בזמן הזה. והנה הגם שאני כעת בלתי מיושב ואין כלי תשמישי בידי כי הם — ספריי — עדיין בלובלין אשיב בקצרה כי הענין מצד עצמו אין צריך לאריכות מפני שהם דברים נראים ונגלים בתלמוד ערוך ובדברי הפוסקים והתשובו'.

ואומר שיסוד הכל שבנו עליו רוב הפוסקים לפסוק שגם בזמן הזה יש כח ביד ב"ד להעניש אחד בעונש הגוף או מיתה הוא מהא דאיתא בפ' נגמר הדין⁽²¹⁾ ובפ' האשה רבה⁽²²⁾ תניא אמ' ראב"י שמעתי שב"ד מכין ועונשי' שלא מן הדין ולא לעבור על דברי תורה אלא לעשות סייג לתורה ומעשה בא' שרכב על סוס בימי יונים בשבת והביאו לב"ד וסקלוהו לא מפני שהדין כך אלא שהשעה צריכה לכך וכו' ונראה דמשמע להו להפוסקים שהב"ד דקאמר רבי אליעזר בן יעקב פירשו אפי' ב"ד של ח"ל אפי' לעונש מיתה שהרי משמע מדבריו שהוא משווה ומדמה הכאה ושאר עונשים לעונש מיתה דהא דקאמ' שב"ד מכין ועונשין ע"כ בין שאר עונשי' בין עונש מיתה קאמר וכמו שמייתי עלה ומעשה בא' וכו' ובשאר עונשים

(21) סנהדרין מ"ו ע"א.

(22) יבמות צ' ע"ב.

הוא פשוט בדברי התלמוד שגם בח"ל יש כח ביד ב"ד להעניש ולקנוס מפני צורך השעה וא"כ ס"ל לתלמודא דב"ד דקאמ' ראב"י אפי' ב"ד של ח"ל קאמ' וא"כ הוא הדין בעונש מיתה דהא בחד ב"ד כלל להו ראב"י וכן נראה מדברי הרי"ף פ' הגזול ע"ג²³) שהוא מפרש ב"ד דראב"י אף בב"ד דחוץ לארץ שהרי אההוא עובדא דהתם דרב נחמן קניס להתוא גברא דהוה גולנא עתיקא כתב הרי"ף וז"ל מהא שמעינן דקנסינן בכה"ג אפי' בח"ל דהא רב נחמן בבבל היה וקא קניס. ועוד דגרסינן בפ' נגמר הדין אמ' ראב"י שמעתי שב"ד מכין ועונשי' שלא מן הדין וכו' א"כ ש"מ דרב אלפס ס"ל דהא דקאמ' ראב"י שב"ד מכין ועונשין וכו' הוי פירושו אפי' ב"ד של ח"ל דאל"כ לא הוי מייתי ראיה מיניה וזה בעצמו היה טעמו דרב נחמן שהיה בח"ל וקונסו משום דסמך אבריית' דראב"י. ואהא סמך הטור ח"ה שכתב בפשיטות בסי' ב' שדייני ח"ל דגין בין עונש ממון בין עונש מיתה בצורך השעה וגם בסי' תכ"ה כתב על דברי רב נטרונא גאון שכתב דעל כל חייבי מיתות ב"ד האידנא אין בידינו לא להלקותו ולא להגלותו וכו' כתב עליו הטור בפשיטתו ואפשר שלא כתב כן אלא מצד הדין וכו' א"כ במה שצריך לעשות לו משום מגדר מילתא בזה לא דיבר כי מי חולק על ראב"י שאמ' שב"ד מכין ועונשין כדי לעשות גדר עכ"ל. וכן הרשב"א והרא"ש והריב"ש בתשובותיה' בוודאי על ראיה זו סמכו במה שכתבו בדבריהם שגם בזמן הזה יש כח לב"ד להעניש עונש מיתה. ואם יקשה על זה הא דאמרינן בפ' זה בורר²⁴) דבר חמא קטל נפשיה (נפשא) א"ל ריש גלות' לר' אבא בר יעקב פוק עיי' בה אי וודאי קטל ליכיה לעיני' וכו' ופרש"י דבטלו מיתות ב"ד והאי קנסא קא עבדינן ביה דב"ד מכין ועונשי' שלא מן התורה וכו' עכ"ל וא"כ משמע מדלא קניס לי' ר"ג אלא דלכתיה לעיניה ולא גזר לדונו ולעונשו במיתה א"כ ש"מ דב"ד ח"ל אין מענישין בעונש מיתה אפי' למגדר מילתא. הא כבר כתב הריב"ש בסי' רכ"א וז"ל וכן גבי בר חמא קטל נפשא ואמ' ר"ג אי וודאי קטל נפשא ליכיה לעיניה לפי שראה לפי צורך השעה שדי בסימוי כזה לא ציות להורגו ומ"מ היה בסימוי העינים סכנת מיתה דשוריינא דעינא בליבא תלוי עכ"ל וא"כ נדחית קושיא זו ועוד לפי מה שנראה מלשון רבנו ירוחם יש עוד לתרץ ההוא עובדא דר"ג באופן אחר שכתב רבינו ירוחם אההיא דב"ד מכין ועונשין שלא כדין וכו' וז"ל

(23) בבא קמא צ"ו ע"ב.

(24) לפנינו בטור כתוב: וודאי אין בידינו לדונו אלא במה שצריך וכו'.

(25) סנהדרין כ"ז ע"א.

וכל זה אפי' בחוץ לארץ ואפי' בלא התראה וכו' ואפי' דליכא עדות ברורה כל שנרא' לדיין לעשות עושה. וכת' עוד מי שהרג, דייני ח"ל יכולין לקטוע לו אבר או לסמות עינו אפי' בלא התראה או דאתכחוש בבדיקות וכו' עכ"ל ויש מקום בדבריו לומר דר"ל דהיכא דליכא כאן עדות ברורה שהיו דנין אותו במיתה ע"פ אותן עדיות בזמן שהיו דנין דין נפשות אז על כל פנים יכולי' לקטוע לו אבר או לסמות עינו אבל היכא דיש כאן עדות ברורה יש להענישו אפי' בעונש מיתה.

4.

הערה ראשונה של הגאון ר' שמואל

הא ליתא דהא ר' ירוחם כתב אתהיא דב"ד מכין ועונשי' שלא מן התורה וכל זה אפי' בח"ל ואפי' בלי התראה כו' ובלי התראה לא היו דני' למיתה בזמן הסנהדרין כמו באתכחוש בבדיקות ואפ"ה קאמר ראב"י דעונשין אפי' מיתה דא"ל דמכין ועונשין לאו למיתה אלא בשאר עונשי' כגון לסמות עינו הא ודאי ליתא דהא תלמודא במיתה קא מיירי דהא מייתי עלה עובדא דהביאוהו לב"ד וסקלוהו ועוד דהב"י קצר בהעתק לשון ר' ירוחם ושם כתב רבנו ירוחם להדיא ב"ד מכין ועונשי' והורג' שלא מן התורה וכתב ע"ז וכל זה אפי' בח"ל ואפי' בלא התרא' ומה שהוצרך ר' ירוחם להשמיענו זה בלסמות עינו דאפי' בלי התרא' ואע"ג כבר שמעי' לעיל אפי' דלענוש אפשר דלא העתיק ר' ירוחם אלא לשון הגמ' כדי לקצור הנייר לכתוב תמצית הדין וכשכת' דין..... שהרג כתב בינתיים דין לייסר גנב ע"י אמתלא..... כת' ג"כ דין לסמות עיני רוצח ומפני זה כתב ג"כ מאי דשמע בגמ' דאותה מעשה דאמר ריש גלותא לכהוה לעיני היה שלא בהתראה שהרי לא אמר אלא אי ודאי קטל ולא חקר אחר התראה וכן משמע מל' אי ודאי קטל שלא יהו עדו' מכוונת... דמזה למד רבנו ירוחם ה"ה לדין מיתה דהא ב"ד מכין ועונשין בין מיתה בין שאר עונשין וכולהו בחד מחתא מחתינהו ואם באנו... בדברי ר' ירוחם הכי נ"ל דהכא מיירי בלי צורך..... לסמוך ולעיל אירי בצורך שעה ומ"ה יכולין אפי' להרוג ומ"ה אצטריך לשמעין..... נמי דינא הכי..... כל הני אבל כת' שם דאין דעת רוב הפו' כן ועוד דע"כ.... אתי סהדי.... קטל וע"כ גבי סהדי ליכא לפ' דאתי לאשמעין אע"ג דאתכחוש בבדיקות דהא אינהו גופייהו אמרי' ודאי קטל ומיהו זה יש ליישב ולדחוק..... דתלמודא הוא דקאמ' דמתוך סהדתייהו איתברר דודאי קטל מ"מ....

אתכחוש בבדיקו' ומ"ה קאמר ואסהידו ולא קאמ' ואמרו דודאי דאי הוה אמר ואמרי ה"א דכך הוה לשון העדי' בודאי ואינו כן אלא אינהו אמ.... קטל אלא.... ואתכחוש בבדיקות קאמר דודאי מ"מ קטל אבל הוא דוחק לפ' כן דא"כ לא הו"ל לתלמוד לישתוק ולהשמיענו איך היה העדים כדי ש.... דאתכחוש בבדיקות.... שדרך התלמוד בכמה מקומות וכדאמר בתר (הכי) אתי תרי.... חד אמר קמא ידי גנב וע"ז קא' אי ודאי קטל מ"ש ודאי קטל הוא לשון התלמוד א"כ למה בא התלמוד להשמיענו זה מאחר שכבר אמר אי ודאי קטל ליכיהוה לעיניה אלא ג"ל... לשון העדים היה כך דודאי קטל אבל לא ראו להדיא שהרג אלא ראו אומדני מוכחי שהיה ברור דהוא ודאי קטל. והיינו מש... ר' ירוחם... ואפי' ליכא... ר"י שלא ראו להדיא והשת' אי מהא דאמ' ר"ג אי ודאי קטל הא דדוקא באומד הדיין תלוי מילתא דהיינו דהדיין ברור לו דודאי קטל וכדמשמע הלשון פוק עיין ביה אי ודאי קטל אבל לענין אומרין שיאמרו העדי' ע"פ אומד שלו ברור שודאי ה"א דלא מהני קמ"ל דאפי' ע"פ אומד העדים נמי עבדי' למיגדר מילתא דהא מדאמרי דודאי קטל ע"כ לא ראו בעיניה' שהרג אלא כך נתאמת הדבר ודאי.... שכך פי' לשון התלמוד ע"כ אין לתלק לר' ירוחם בין לכיהוי ובין מיתה ממש דהא הך דינא דלא בעינן עדות ברורה בזה כתב ר' ירוחם לעיל גבי ב"ד הורגי' ועונשי'.... מחוורתא לר' ירוחם כדפי'... שכת' ר' ירוחם דלא בעי ברור' אף למיתה ממילא ה"ה לענין אתכחוש בבדיקות דחד ענינ' הוא וכמבואר.... בסמוך.

5.

המשך תשובת מהר"ם

והשתא יש ליישב ההיא עובדא דר"ג הכי דקאמר פוק עיי' אי וודאי קטל נפשא וכו' ר"ל אפי' לא יהא לך עדות גמורה עפ"י התורה אלא שיהיה בדעתך ברור וודאי דקטל נפשא אפ"ה עכ"פ לכהיוה לעיניה אבל אין ה"נ אם היה שם עדות ברורה היה מצוה שיענשוה בעונש מיתה. ובזה יתיישב הא דקאמ' אי וודאי דקטיל נפשא וכו' דיש לדקדק מאי צ"ל אי ודאי קטל נפשא פשיטא וכי סלקא אדעת' שיענשו על הספק וכן מעשה קאמ' אתו תרי ואסהידו דודאי קטל אבל לפי דרך זה יתיישב שפיר ומבואר בטוב טעם ודעת מן התלמוד שאפי' בזמן הזה יש כח ביד ב"ד להעניש בין בעונש גוף בין בעונש מיתה בצורך שעה לעשות סייג וגדר וזה הוסכם מרוב הפוסקים והתשובות. לבד זה מצאנו ראינו הנ"י שכתב

בפ' ד' מיתות²⁶) אהא דאיתא התם אימרתא בת טלי בת כהן שזינתא (שזינתה) הוה אקפ' חמא בר טובי' חבלי זמורות ושרפה. אמ' רב יוסף טעה בתרתי טעה בדרב מתנא דאמר פתילה של אבר מטילים לתוך פיו וכו' וטעה בדתניא ובאת אל הכהנים ואל הלויים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם בזמן שיש כהן יש משפט בזמן שאין כהן אין משפט וז"ל הג"י ואי קשיא והא קי"ל דב"ד מכין ועונשי' שלא מן הדין וי"ל דהתם סנהדרי גדולה הו' דרב גובריהו אבל ב"ד דעלמא לא. ואע"ג דאמרינן בריש פ' ב' דנידה²⁷) רב הונא קץ ידא מאדם א' שהיה רגיל להכות את חברו ואמרינן בפ' זה בורר אי וודאי קטיל נפשא לכהיות לעיני היינו לעונשו בקצת מה שחייבו עליו התורה כגון שיכהו עיני ההורג שנתחייב מיתה וכיוצא בו אבל לחייבו לגמרי בדין תורה לא עכ"ל. איברא אפי' את"ל שדברי הג"י הן כפשוטן וס"ל דאין כח להעניש בעונש מיתה כ"א לסנהדרי' ולא לב"ד דעלמא אפי' למגדר מלתא לצורך שעה אין לחוש לדבריו נגד כל הני הפוסקים מאחר דהוכחנו למעלה דסוגיית הברייתא והתלמוד נראה כדבריהם דאפי' על ב"ד דח"ל אמר ראב"י שמכין ועונשי' שלא מן הדין וכו' כנזכר למעלה. וקושיית הג"י לא יקשה על כל הני הפוסקים דפשיטא דיכולין לתרץ דהא דקאמ' רב יוסף דטעה בתרתי וכו' הוא משום שהיה להם להאמוראי ידיעה שלא דנה אותה חמא בר טוביא באותה מיתה לשום מגדר מלתא אלא נתכוון לדונה בדין תורה. וכל שכן שנוכל לפרש דברי הג"י שר"ל דדוקא באותה מיתה שנתחייב בה בתורה אין כח לב"ד דעלמא לדונה בה כ"א לסנהדרי' אבל לסבב ולגרום לו איזה מיתה שיהיה באופן שיהא מבוער מן העולם אין ה"נ שמודה הג"י שיש כח בכל ב"ד לעשות כן ולכך דקדק הג"י בסיום דבריו וכתב אבל לחייבו לגמרי בדין תורה לא. וחמא בר טוביא אם איתא דלצורך שעה ומגדר מלתא עבד הכי הוי לי' להתאבדה מן העולם באיזה ענין שיהיה ולא לדונה בשריפה ממש כדין תורה לכך אמ' רב יוסף דטעה בתרתי וכו'. אלא שהוקשה למעלת' ע"ד זה א"כ מנא ליה לרב יוסף דטעה בתרתי נימא דלפי דרך זה לא טעה כלל במידי והא דלא דנה בפתילה של אבר כרב מתנא הוא מפני שזהו דין שריפה מן התורה ואיהו לא רצה לדונה בדין תורה שידע שפיר הברייתא דבזמן שאין כהן אין משפט ולא דנה אלא לצורך שעה למגדר מלתא ולכך הקיפה חבילי זמורות. זה תמצית קושיתך. אבל לדידי אין זה קושיא כלל לסתור דרך הנזכר דמשמע בגמרא שם דשרפה בחבלי זמורות

(26) סנהדרין נ"ב ע"ב.

(27) נדה י"ג ע"א.

היא חמורה טפי²⁸) שהיא שרפת גוף ונשמה מה שאין כן בפתילה של אבר שהגוף קיים ואם איתא דלצורך שעה ולמגדר מלתא עביד הכי לא ה"ל לדונה בשריפה כלל אלא באיזה איבוד מן העולם שיהיה אלא ודאי לדונה בדין תורה נתכוון ולכך שפיר אמ' עליה רב יוסף דטעה בתרתי. וא"כ לפי דרך זה אפי' הנ"י מצי שפיר סבר דיש כת ביד כל ב"ד אפי' בזמן הזה להעניש באיזה עונש מיתה שיהיה להאבידו מן העולם למגדר מלתא לצורך שעה ואין חולק בדבר וכן נ"ל פשוט להלכה למעשה וכל שכן בעון רציחה שראוי להתמיד יותר לצורך השעה כמו שכתב הריב"ש סי' רנ"א. והטעם שהחמירו בה יותר משאר מיתות כתב הרמב"ם בפ"ד באריכות. ע"ש²⁹).

אך אמנם באמת הוא שצריך כל ב"ד להתיישב בדבר ולשקול במאזני שכלם אם צורך השעה הוא כל כך גדול שכדאי להענישו בעונש מיתה כאשר מבואר מעצמו מדברי כל הפוסקים אבל נ"ל פשוט שלא לבד זה בשכבר רבים מן כלל העם פרוצים באותה עברה הוא דוקא נקרא צורך שעה כמה שעלה על דעתך כן נראה מדברי מעלת' והבאת לראייה מדנקט בברייתא בימי יונים³⁰) אלא אפי' היכא שבשעבר לא היו העם פרוצים בעבירה זו וינהגו בה קלות אלא שרואים הב"ד שאם לא יענשו זה בדינא רבה במיתה וכיוצא בו יהי' זה סבה שמהיום ולהבא יהי' העם פרוצים וינהגו בה קלות גם זה מקרי שהשעה צריכה לכך³¹) שהרי חזינן דבההוא מעשה המכוער מברכת השם שכתוב בתשו' הרא"ש כלל י"ז שהתיר הרא"ש לבערו מן העולם פשוט הוא שלא היו העם כבר פרוצים בעברה זו חלילה י"ק מפני כדי שיתקדש השם בין הגוים ששמעו מזה וגם למגדר מלתא להבא עשה כן אע"ג שאינו מצוי ושכיח מעשה רע כזה שיהו ח"ו פרוצים בזה³²).

(28) הערת הגאון ר' שמואל בכת"י שלפנינו: לא מצינו בשום מקום והיכ' דדני' למגדר מלתא שלא יחמירו יותר מן הכתו' אדרבא איפכא משמע דב"ד יכולין להתמיד יותר מדין תורה לצורך למגדר ומנ"ל לשו"י לרב חמא לטועה. שמואל.

(29) בתשובה קל"ח שנדפסה בשני הדפוסים הראשונים של שו"ת מהר"ם מלובלין קטע זה מבואר יותר. כנראה שההצטקה שגשגרה בידי הרב ר' גדלי' שהוציא לאור את תשובות אביו נשתנתה כאן. בכת"י שנמצא לפנינו הקטע המתחיל במלים "וכל שכן" נכתב בשולי המכתב, מה שמראה שדברים אלה הם הוספת הכותב ברגע האחרון.

(30) בתשובה הנדפסה נמצאו כאן המלים: ומטעם זה חרצת הדין שבגדון זה הנוכח לא שייך לומר בו שהשעה צריכה לכך, וזה אינו אלא אפי' היכי שבשעבר לא היו העם וכו'.

(31) הערת הגאון ר' שמואל בכת"י שלפנינו: הלא אנכי כתבתי שני דרכי בצורך שעה גמור דהיינו דרך א' שראו ב"ד שהענישו כג"פ על עברה א' בעונש גוף ולא יתייסרו כע"כ צריכי' עתה לדון מית' למיגדר מילת'. דרך ב' שרואי' רבי' פרוצי' בכמ' מצות התורה וע"ז כת' ע"פ הב' דרכי' הא' שאין חטא מצוי הב' שענינו הרואי' שאין רבי' מבני עמינו פרוצי' עתה כ"כ. שמואל.

(32) הערת הגאון ר' שמואל בכת"י שלפנינו: אין במשמעות לשון הרא"ש שיהא

וכן בהתוא מעשה מהאלמנה שנתעברה מן הגוי שהתיר לחתוך חוטמה ולהשחית תואר פניה לא מפני שהיו העם פרוצים בעבירה זו עשו כן אלא למען שלא יצא דבר הזונה על הגוים להבזות דתינו ולמען תשמענה כל הנשים ולא תעשנה כזאת כאשר ביאר שם באותה תשובה וגם היכא דליכא לא זה ולא זה אלא שרואים הב"ד שאיש זה הוא מושרש ורגיל בעברה זו ושבודאי שיעשה עוד לרבים כמעשי' שעשה מבואר בתלמוד שקנסו וענשו אותו שלא מן הדין כדחזינו בההוא גולנא עתיקא דקניס אותו רב נחמן אע"ג שאינו מפורש שהיו יתר העם או פרוצים בגזילה כמוהו רק שהשיב רב נחמן גולנא עתיקא הוא ובעינא דאינקנס'. והיינו בלתי ספק כדי שלא יוסיף עוד לעשות מעשים כאלה לרבים וכן ההוא גברא דקץ רב הונא ידית מפני שהיה רגיל להכות חבירו לא עשה רב הונא אלא כדי שלא יוסיף לעשות עוד כאלה וכיוצא בזה מקרי ג"כ שהשעה צריכה לכך והא דנקיט בבריית' בימי יונים מעשה שהיה כך היה נקיט³³). וא"כ על כרחינו ההוא תשובת הגאון שכתב הטור סי' תכ"ה וזה לשונו אך העמידו ב"ד והכו וענשו למגדר מילתא כי הך שהיה רוכב בשבת וכו' כמו שפירשו רבותינו דמשום דמגדר מילתא דיחיד' לא קנסינן אלא לעשות גדר לדבר שיש בו גדר צורך רבים קנסינן לפי צורך השעה וכו' עכ"ל. א"ל דר"ל דכשאותו היחיד לבד פרוץ באותה עבירה כבר לא קנסינן משום מגדר מילתא אלא דוקא היכא שרבים פרוצים בה כבר כאשר עלה על דעת' לפרש כן. אלא הכי פירושו היכא שלא יגיע מזה שום פריצות³⁴) לרבים כ"א ליחיד לבדו

טעמו שם משום מגדר אלא עיקר טעמו היה משום קידוש ש"ש והוא בכלל צורך שעה ומ"ש בהרא"ש ומשום מגדר מילתא לא קאי אלא מעשה בתלמוד דרכב על סוס בשבת וכמבואר בלשונו אבל במעשה דהרא"ש לא הוי מגדר מילתא ומה שהביא הרא"ש ההיא דמגדר מילתא לא הביא אלא לראי' שב"ד יכולין לדון שלא מן התורה לצורך שעה. שמואל.

(33) השרת הגאון ר' שמואל בכת"י שלפנינו: הנה לא עיין בכתבי שדוקוקתי מדב' הבריית' זמן המעשה... ולא מתחילה או סוף... ומעשה בימי יוני' כמבוי בכתבי. שמואל.
(34) השרת הגאון ר' שמואל בכת"י שלפנינו: איני מבין ראיתו אם ר"ל פרצות שזה הרוצח או הגולן יזיק לרבים או יזיק ליחיד אם לא נעשה מעשה הא ליתא וכמו שהוכחתי בכתבי דהאי בכלל רודף הוא ואין לחלק בין יחיד לרבים גם לא היה מקום זה דין בכאן אלא לבסוף אצל דין רודף ואי ר"ל פרצות רבי' פרוצים ע"י מעשה רע שעשה זה ולא נעשה בו מעשה או שהיה היחיד פרוץ ע"י מעשה גם זה תימא וכי מי הוא נביא שיתנבא לנו אם יחיד פרוץ ע"י זה או יהי' פרוצים ע"י עבירה זו שעשה זה אלא ע"כ אין לפי' אלא דר"ל דהכל לפי הדור דאם רואים שיש רבים פרוצים בעברות בלאו הכי אזי כשיארע מעשה כזה צריך מיגדר מילתא לדון אפי' מית' ואם רואים שאין רבים בבני הדור פרוצים בעברו' בלאו הכי אלא אי' מעיר ושני' ממשפחה אזי א"צ מיגדר מילתא וכדמשמע מההיא דמשני' דפסקי וכן משמע לשון צורך שעה דנקטי... ולא מצוי דנקטי לפי... המעשה הרע שיש לחוש שיהיו פרוצים ע"כ ביותר. שמואל.

אז לא קנסינן אבל היכא שיגיע מזה פירצה לרבים אפי' היכא שלא היה פרוץ בה כבר אלא אותו יחיד לבדו אלא שע"י שלא יענישוהו יגרום שיהיו רבים פרוצים באות' עבירה או יגיע מזה היוק ופירצה לרבים כיון שצורך רבים הוא קנסינן לעשות גדר לפי צורך השעה והכי דייקא לישנא דהגאון וכמו שהוכחנו מהנך עובדי הנזכרים בתלמוד כנזכר למעלה.

גם מה שכתבת וז"ל ואי משום שהרבה להחציף לתרוג בשאט נפש וחילל שבת והרג שתי נפשות לא מצינו בשום מקום בתלמוד ובפוסקים שיהיה הדבר תלוי בזה אלא הכל תלוי בצורך שעה לתיקון הדור אם צריך לכך. לא בענין אותו החטא אם גדול אם קטון ואם במזיד ע"כ לשונך. הלא מדברי הריב"ש סי' רנ"א מבואר בהדיא דתלינן ג"כ בזדון ובאשמת החוטא וברוב פשעו בחטא שהוא שהרי כתב הריב"ש וז"ל ומ"מ משום מגדר מילתא כיון שמת מביניהם אם רואה אתה להמיתם כיון שעשאו כן בשאט נפש וביד רמה ובזדון כמו שנראה שארבו לו בלילה וגם ביום ובפרהסיא בפני טובי הקהל היו הולכי' בכלי זין כנגדו הרשות בידך עכ"ל הרי מבואר שתלה הענין הרבה בגודל אשמת החוטא באותו החטא. והטעם נגלה ופשוט ומבואר מעצמו כי יותר שהחוטא הרבה להזיד ולפשוע לעשות אותו מעשה הרע בזדון ובפרהסיא והרבה בחילול השם באותו מעשה הרע שעשה או יותר ויותר צריכי' למגדור מילתא והשעה צריכה לכך לענשו אפי' שלא מן הדין שאם יקילו בעונשו על הפשעים הגדולים שעשה יהיה בזה חילול השם ויהיה סיבה שמהיום ההוא והלאה יהיו העם פרוצים בעבירות כיוצא באלו ויגיע מזה פירצה לרבים וצורך הרבים הוא לגדור הפירצה ההיא להרבות בעונשו כאשר הענין מבואר מעצמו וזה נראה פשוט בעיני.

ועתה אהו' בנידון דידן במעשה המכוער הנזכר הלא אני מבחין ואתם מבפנים לשקול במאזני שכליכם הוך גודל צורך השעה ע"פ הדרכי' אשר כתבתי³⁵). אבל לפי הנראה כל הנך פירצות שכתבתי השייכי' להיות בלהבא שהשעה צריכה לכך כמעט כולו אייתיגהו בנדון הרע הנזכר ובייחוד שבתוך דבריך נזכר שגם באשתקד נעשה באותו גבול מעשה רע כזה ויצא בולא (כלום)³⁶) ויתרבו המתפרצים ח"ו נוסף על זה שכיון שנתפרסם זה הענין הרע בין הגוים (וגם)³⁷) הפושע הנזכר יושב במאסר בין הגוים אם יניחוהו

(35) המלים: "ע"פ הדרכי' אשר כתבתי" — גמצאות בשולי המכתב.

(36) בכת"י המלה "כלום" חסרה והוספת' לפי הנדפס.

(37) המלה "וגם" נתוספה עפ"י הנדפס בהוצאת מיץ.

בחיים יהיה בזה חילול השם (דוגמת הענין שבתשובת הרא"ש כנזכר למעלה³⁸). גם יבואו הגוים להקל בנקמת שפיכת דמם של ישראל חלילה וחם וק"ל. ומה שאמרתם לחסרו אברים כנזכר בכתבך הלא אפשר שיבא מזה פרצה גדולה מזו שיבא להמיר דתו אחר כך ויהיה לקוץ מכאיב לשונאי ישראל כאשר זכרני בימי חורפי שאירע בימי הגאון מהר"ר שכנא ז"ל שהיה בימיו ג"כ איש בליעל ורוע מעללים והתיר הגאון לנקר את שתי עיניו ולחתוך את לשונו. ואחר שעשו לו כל אלה המיר דתו ונשא גויה אחת והוליד בני זרים והיה הוא וזרעו המריעים כל ימיהם לרצוע מרדות לישראל ע"כ מאחרי שהוא ממושעי ישראל בגופם ואין בו תקות דבר טוב כי משור' נחש יצא צפע ואינה האלקים לידו שכבר הוא נתפס בידי גוים הצד היותר טוב היה שיד ב"ד של ישראל לא יהיה בו רק גואלי הדם יתבעו ממנו נקמת דם הנשפך ע"י הפקיד שיבערנו מן העולם וע"י זה יגדרו הפרצה ויתקדש שם שמים וכל ישראל יהיו נקיים. ואתם מעלתכם ממכם יתר ממכם פינה, במדע חכמה בינה, תשקלו במאזני שכליכם הדרך היותר נכון. ומה שנראה לע"ד מצד הדין כתבתי ושלום למעלתכ' ולכל דייני ישראל.

נא' מאיר בן מהר"ר גדליה זלה"ה

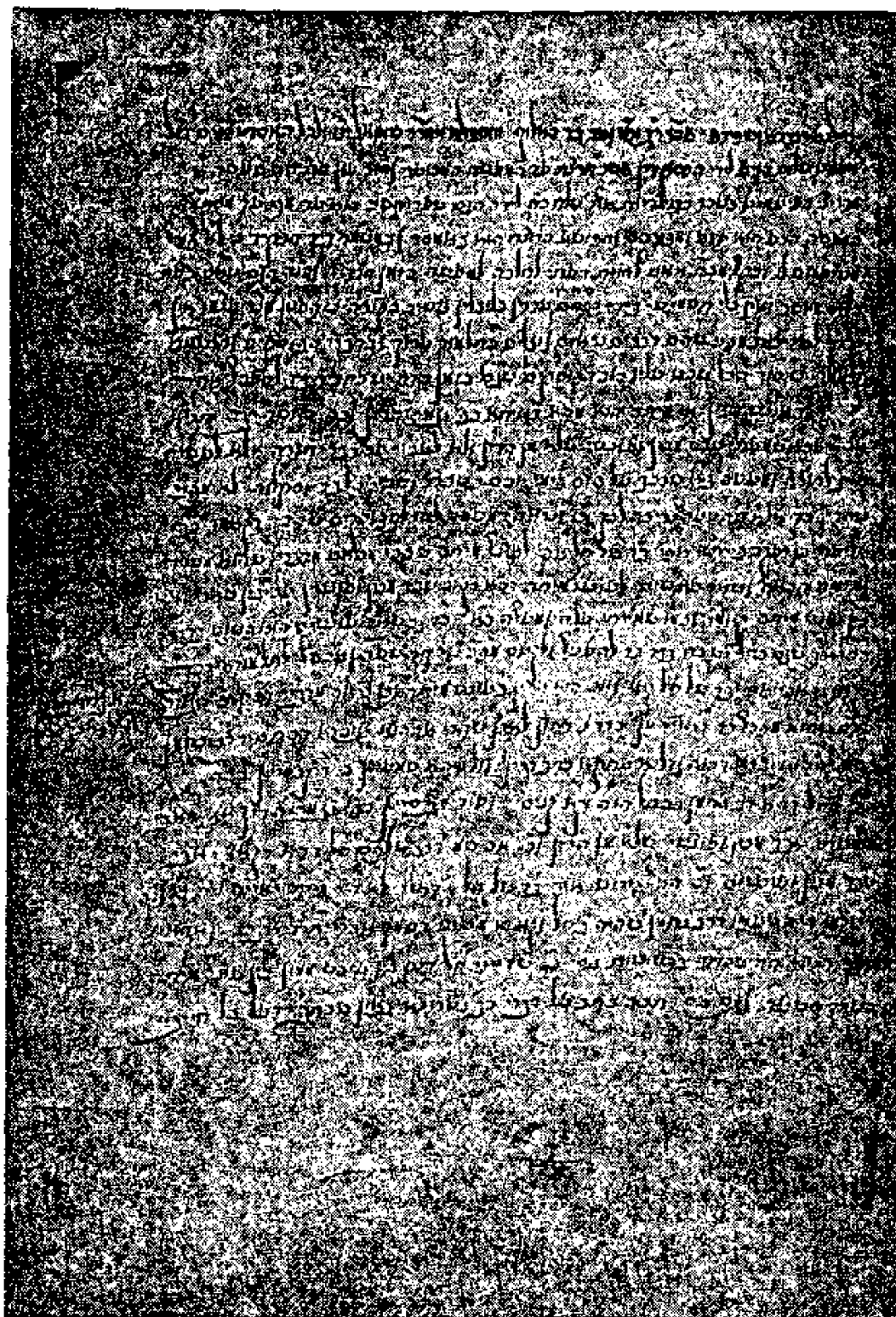
אוצר החכמה

חתן המלך הגאון מהררי"ץ כ"ץ זלה"ה

ליל ד' פ' ואתה תצוה שע"ה.

(38) המלים: "דוגמת הענין שבתשובת הראש כנזכר למעלה" — כפי הנדפס במיץ.

[אוצר החכמה]

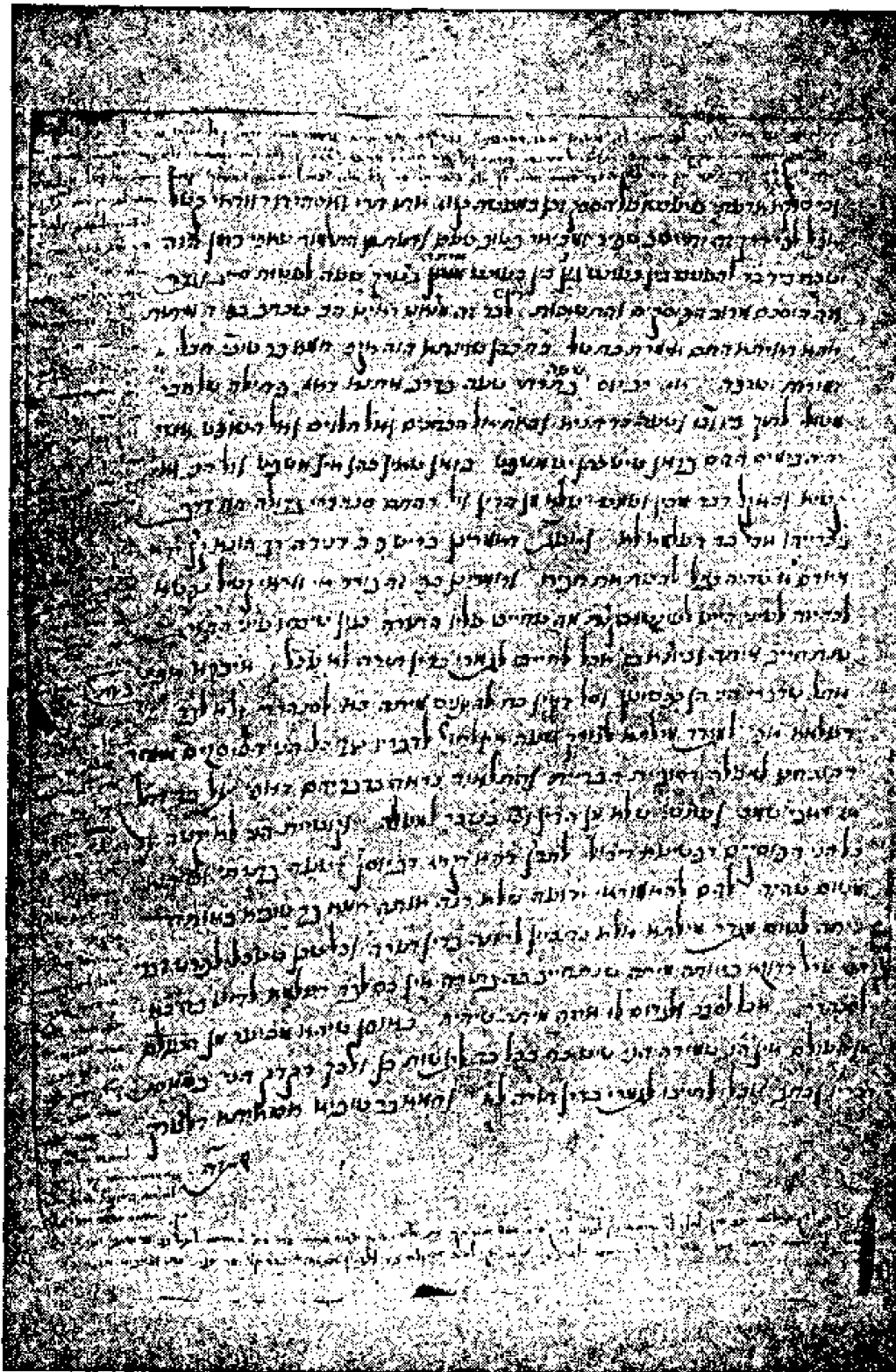
[אה"ח 1234567]

פכסימיליא מכת"י התשובה

1234567 חןחא

תלפיות - ט [א-ב] קובץ עמוד מס 357הודפס ע"י תכנת אוצר החכמה

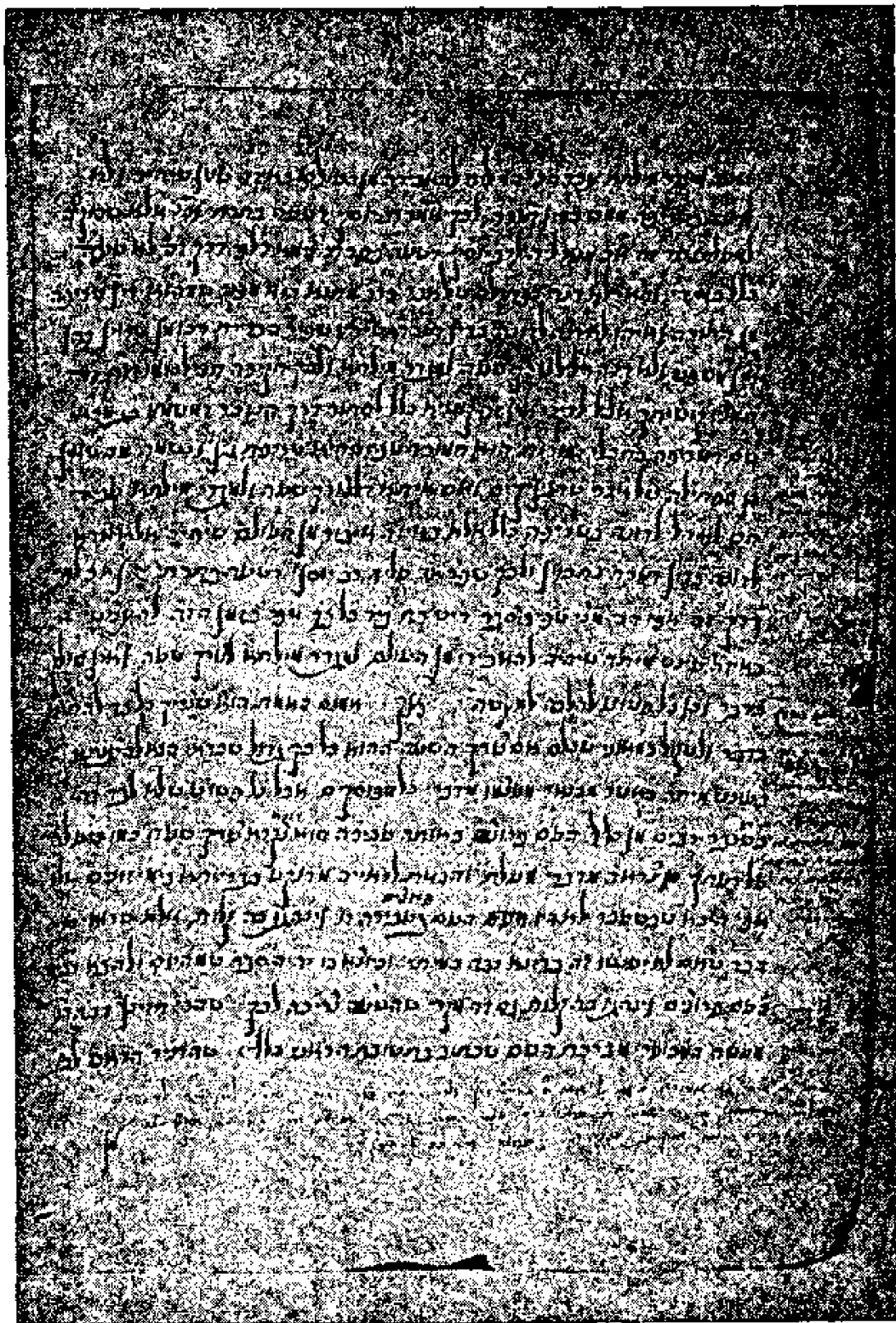
אוצר החכמה

ת"ת 1234567

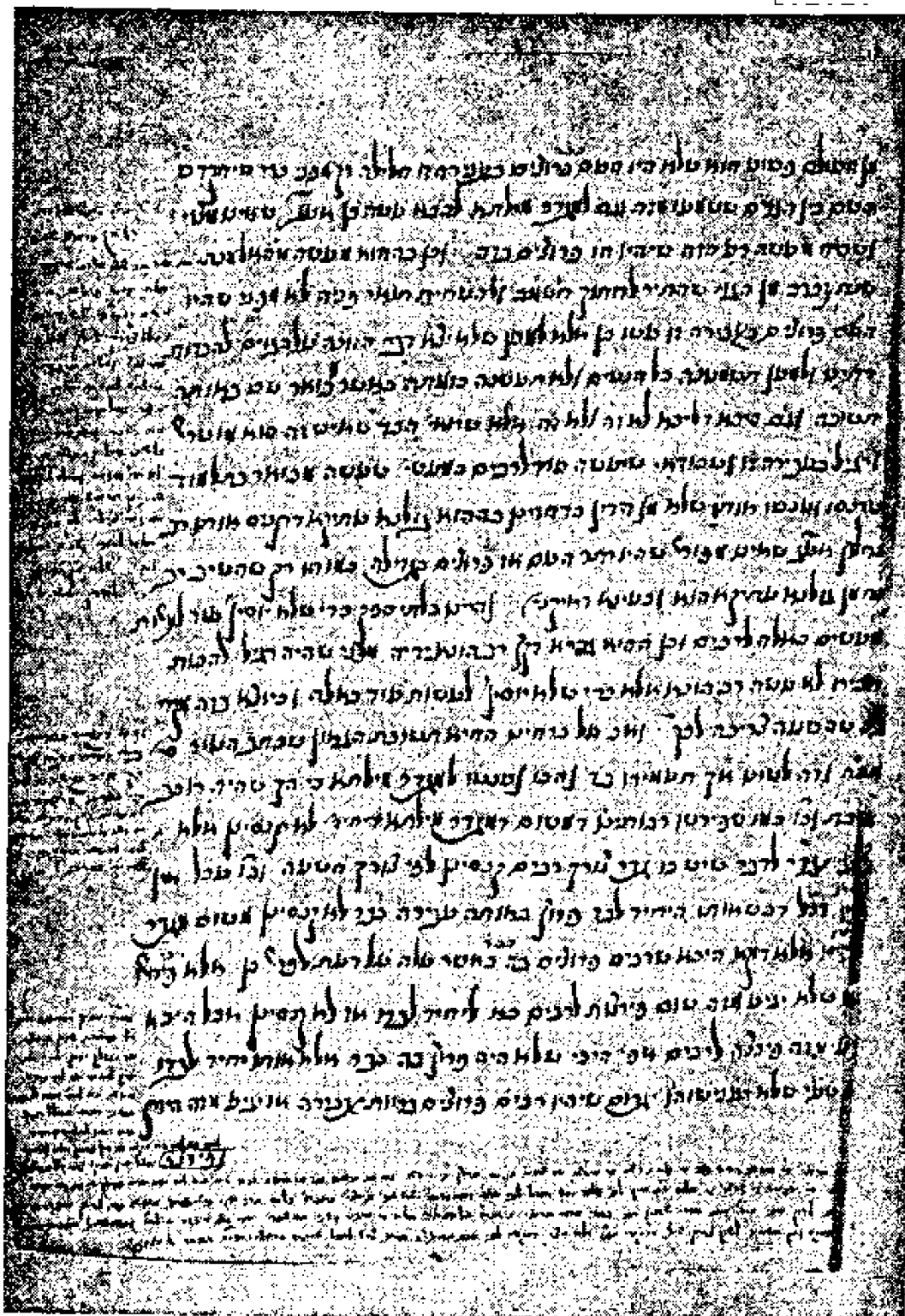
פכסימיליא מכת"י התשובה

אוצר החכמה

1234567

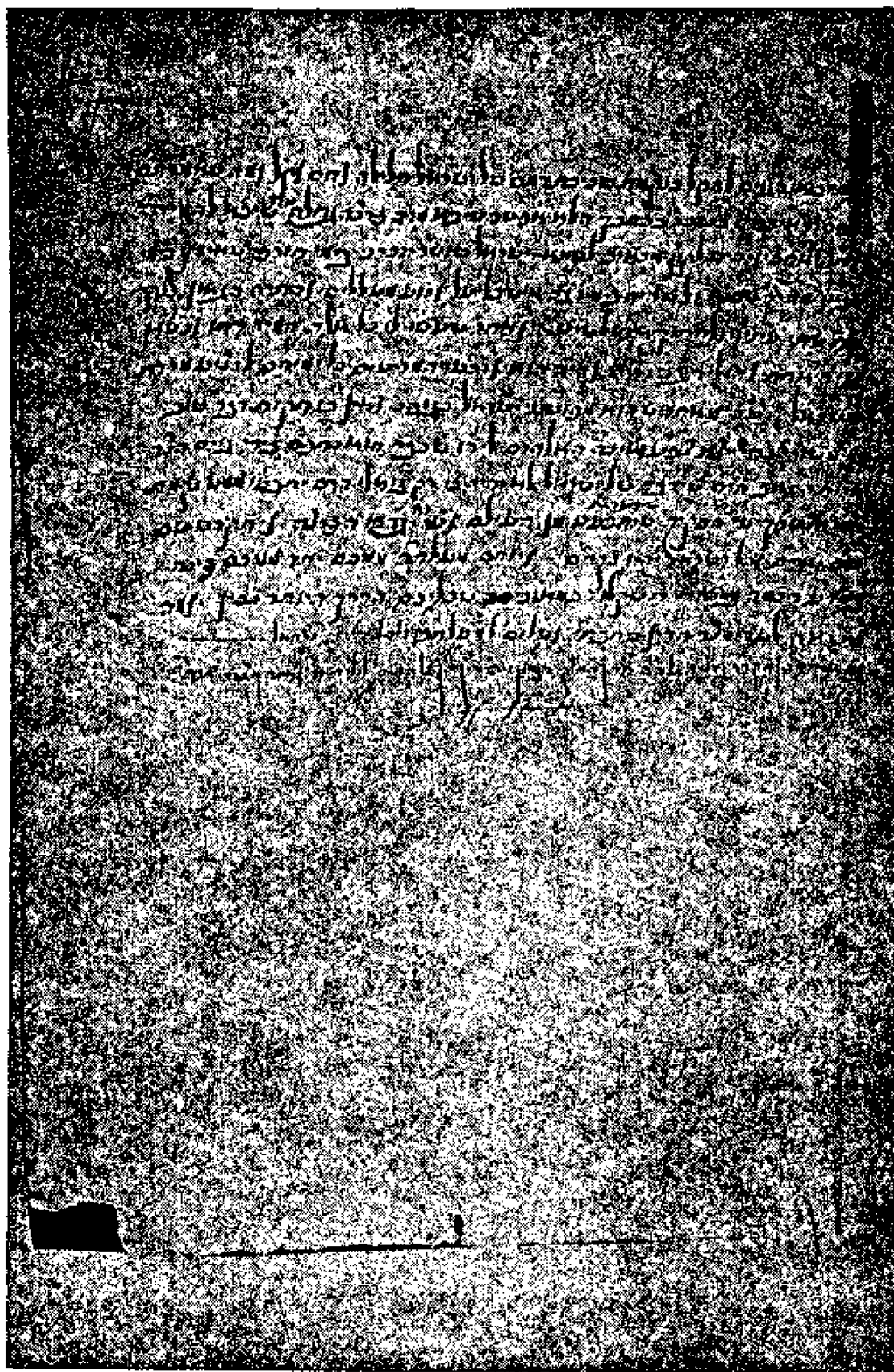

סבסמיליא מכת"י התשובה

פכסימיליא מכת"י התשובה

פכסימיליא מכת"י התשובה